

O`zbekiston Respublikasi
Oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi
Buxoro davlat universiteti
Filologiya fakulteti
5120100 filologiya va tillarni
o`qitish (o`zbek tili) ta`lim yo`nalishi
III bosqich “D” guruh talabasi
Davronova Mashhuraning
“Hozirgi o`zbek adabiy tili” fanidan
“Tobe tarkibli qo`shma gaplarning nutqiy voqelanishi”
mavzusidagi

KURS ISHI

Ilmiy rahbar: S.A.Nazarova
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

BUXORO – 2015

Reja:

Kurs ishining umumiy tavsifi.

1 BOB. Tilshunoslikda matn lingvistikasi muammosining ilmiy talqini va tadqiq darajasi.

1.1. Matn – murakkab sintaktik butunlik sifatida.

1.2. Matnning badiiyligini ta'minlashda lingvistik va ekstralingvistik vositalarning o'rnini.

2 BOB. Murakkab sintaktik butunlik – matn tarkibiy qismi sifatida.

2.1. Murakkab sintaktik butunlikning badiiy matnda ifodalanishi.

2.2. Badiiy matnning morfologik va sintaktik xususiyatlari.

Xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

KURS ISHINING UMUMIY TAVSIFI

Mavzuning dolzarbligi. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi o'zbek tilining ravnaq topishiga imkoniyat yaratib berdi. Zero, prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek, "Tilimiz, dinimiz, urf-odatlarimizni, ma'naviy qadriyatlarimizni butkul yo'qotib qo'yish xavfidan saqlab, asrab-avaylab, ularning azaliy mazmuni va qudratini tiklashga keng yo'l ochib berildi".¹

Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida lingvopoetik yo'nalishdagi tadqiqot ishlarini olib borishga e'tibor yanada kuchaydi. Shu sababli til birliklarining semantik strukturasini tekshirish, uslubiy-semantik ma'nolarini chegaralash, bu ma'nolarning nutqda reallashuvida til vositalarining o'rnini belgilash kabi qator masalalar turli ilmiy-tekshirish ishlarining o'rganish ob'ektiga aylandi. Xususan, muayyan so'z san'atkorining tildagi fonetik, leksik, morfologik va sintaktik birliklardan betakror uslub yaratish vositasi sifatida foydalanishi, takrorlanmas uslub yaratishdagi o'ziga xosliklar badiiy matnni stilistik aspektda o'rganishga qiziqishni oshiradi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. So'nggi yillarda o'zbek tilshunosligida badiiy asar tili muammolari, xususan, bir qancha adiblar badiiy asarlarining lingvopoetikasi masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'lamini kengaytdi.² Jumladan, M.Yo'ldoshevning "Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari" nomli monografiyasining nashr etilishi bu boradagi muammoli masalarning yechilishiga xizmat qildi.

Tadqiqotning maqsadi. Badiiy matnning murakkab sintaktik birlik sifatida yuzaga chiqishini keng tahlil ostiga olish, badiiy matnning morfologik va sintaktik xususiyatlarini o'rganish.

Tadqiqotning obyekti. Tadqiqot metodologiyasi va bajarilish usullari. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida dialektikaning umumiylik-xususiylik,

¹ Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. - Toshkent: O'zbekiston, 1994. - B. - 71.

² Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlil asoslari. - Toshkent. 2007

shakl-mazmun tamoyillari tanlandi. Ishda lingvopoetik, uslubiy, qiyosiy tahlil usullaridan keng foydalanildi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati.

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati shundaki, undagi ilmiy xulosalar ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslikning tegishli muammolarini ma'lum ma'noda oydinlashtirishga ko'maklashadi. Tadqiqot materiallaridan filologiya sohasida o'qiyotgan talabalar kurs "Badiiy matning lisoniy tahlili" faniga bog'liq o'quv kurslariga tayyorlanishda qo'llanma sifatida foydalanishlari mumkin.

Kurs ishining tuzilishi va hajmi. Kurs ishi kirish, 2 asosiy bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat va 28 sahifani tashkil etadi.

1 BOB. Tilshunoslikda matn lingvistikasi muammosining ilmiy talqini va tadqiq darajasi.

Ma'lumki, tilning markaziy, yetakchi vazifasi – kommunikativ vazifadir. Har qanday nutqiy kommunikatsiyaning yuzaga kelishida, voqelanishida esa uch asosiy unurning ishtiroki majburiydir, ya'ni so'zlovchi (yozuvchi) – axborot (matn) – tinglovchi (o'quvchi). Ularning birortasiz muloqot jarayoni voqe bo'lolmaydi³.

Tinglovchiga ma'lum axborotni yetkazish maqsadi nutq jarayonini yuzaga keltiradi. Tabiiyki, aynan shu so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi «oldi-berdi»ning lisoniy ifodalanishi va anglanishi birinchi darajali e'tiborni tortadi. Tilda aloqalaralashuv vositalari ichida an'anaviy eng katta birlik hisoblangan gapdan ham yirik qurilmalar mavjud bo'lib, ular murakkab sintaktik butunliklar deb nomlanadi. Masalan, *Jahongir mana shularni o'ylab diqqati oshdi. (T. Malik)* gapini mutlaqo mustaqil kommunikativ birlik deb bo'lmaydi. Ushbu gapning mazmunini to'g'ri anglash uchun undan oldingi gapda (yoki gaplarda) subyektning salbiy emotsional holatiga sabab bo'lgan voqea - hodisalar aks etmog'i lozim. Demak, yuqoridagi gapning mazmunini to'liq va to'g'ri anglash matn qurshovini talab qiladi. Shunday amaliy ehtiyoj «matn lingvistikasi» deb ataluvchi yo'nalish paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Matn nazariyasi, matn lingvistikasining umumiy shakllanishi va rivojida chex (Praga lingvistik to'garagi vakillari), nemis, fransuz, ingliz, Amerika, golland, rus, polyak va boshqa tilshunoslik maktablari vakillarining xizmatlari katta.

O'tgan asr 60-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab matn lingvistikasi tez sur'atlar bilan rivojlanish pallasiga kirdi. Unga bo'lgan qiziqish ortishiga, umuman, matn lingvistikasining mustaqil fan sifatida e'tirof etilishiga asos bo'lgan qoidalar ham umumlashtirildi. Nutqning tugallangan fikr bildiradigan asosiy birligi gap emas, balki matndir; gap -fikir faqat xususiy holat, matnning alohida turidir. Matn sintaktik sathning oliy birligi hisoblanadi.

Konkret nutqiy asarlar – matnlarning asosida matn tuzishning umumiy tamoyillari yotadi; bu tamoyillar nutq sohasiga emas, balki til sistemasiga yoki til

³Yo'ldoshev M.Badiiy matn lingvopetikasi.Monografiya.-Toshkent.2008.-B.-92-98

vakolatiga daxldordir. Bu jihatlar hisobga olinsa, shulardan kelib chiqilsa, matnni faqat nutq birligigina emas, balki ayni paytda til birligi deb ham hisoblash kerak. Boshqa til birliklari kabi matn lisoniy belgilar sistemasining qismidir.

Matnni alohida sathning nutqiy va lisoniy birligi sifatida har tomonlama o`rganish tilshunoslik doirasidagi fan – matn lingvistikasini yaratishni taqozo etadi.

O`zbek tilshunosligida ham matn va uning tadqiqiga bag`ishlangan talay ishlar qilingan.⁴ Xususan, M. Yo`ldoshev tomonidan badiiy matnning mazmuniy turlari hamda intertekstuallik muammosi tasnif va tavsif qilindi, badiiy matnning lingvopoetik tahlili tamoyillari ishlab chiqildi, uning shakllanishida ishtirok etuvchi omillar monografik planda o`rganildi⁵.

1.1. Matn – murakkab sintaktik butunlik sifatida

Tilshunoslikda matnning umume'tirof etilgan ta'rifi borasida qarama – qarshiliklar bor. Xususan, uning og`zaki yoki yozma shaklda bo`lishi haqida qarashlar turlicha. Ayrim tilshunoslar matn yozma shaklda bo`lishi uning belgilari orasida eng asosiysi ekanini ta'kidlaydilar (L. Loseva, I. Galperin, Z.Turayeva). Boshqa guruh olimlari esa matn faqat grafik, yozma shakldagina emas, balki og`zaki shaklda ham namoyon bo`ladigan nutqiy asar ekanligini e'tirof etadilar. (Masalan, R.Karimova, M.Yo`ldoshev, A.Hojiyev). Qayd etish kerakki, kishilar o`rtasidagi aloqa – kommunikatsiya faqat yozma shaklda amalga oshishi mumkin emasligi ikkinchi fikrni asoslaydi.

Matnga berilgan xilma – xil ta'riflarning deyarli barchasida bog`lanishlilik va yaxlitlik belgisi o`z ifodasini topgan bo`lib, tilshunoslar bir – biri bilan hech qanday aloqasi bo`lmagan gaplarni bir butunlik tarzida birlashtirib bo`lmasligini qayd etadilar.

Shunday ekan, matn – hamma elementlari o`zaro zich aloqada bo`lgan va avtor nuqtai nazaridan ma'lum bir maqsadga yo`naltirilgan nominativ – estetik

⁴ G`ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Sintaksis. -Toshkent. 1987.

⁵ Yo`ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. DDA. -Toshkent. 2009.

axborotni ifodalovchi murakkab tuzilma⁶; gaplarning ogʻzaki yoki yozma shaklda yuzaga keladigan struktur, mazmuniy va kommunikativ yaxlitligi tarzidagi butunlik, til sintaktik sathining oliy darajadagi birligidir⁷.

1.2. Matnning badiiyligini taʼminlashda lingvistik va ekstralingvistik vositalarning oʻrni

Kishilar oʻrtasidagi aloqa – kommunikatsiya ogʻzaki nutqdan tashqari matnlar vositasida amalga oshar ekan, matn tuzuvchi tegishli badiiy yoki nobadiiy matn tipini tanlaydi.

Tilning kommunikativ vazifasi bilan birga estetik vazifasi haqida ham toʻxtalish lozim. Chunki, soʻzlovchi oʻz fikrlarini qanday ifodalash, tinglovchiga aniq yetkazib berishni oʻylaydi, buning uchun oʻziga xos usul tanlaydi. Aynan shu jarayonda tilning estetik vazifasi yuzaga chiqa boshlaydi.

Badiiy matnda muallifning oʻquvchi yoki kitobxonga estetik taʼsir qilish maqsadi birinchi planda tursa, nobadiiy matnda muallifning asosiy maqsadi oʻquvchi yoki kitobxonga kommunikativ taʼsir qilishdan iborat boʻladi. Boshqacha qilib aytganda, nobadiiy matnda muayyan axborotning mazmuni va uning ifodasi birlamchi boʻlsa, badiiy matnda bunday axborot birlamchi emas, balki shu axborot vositasida aytilmoqchi boʻlgan fikr – gʻoyaning estetik taʼsirli ifodasi mutlaqo hal qiluvchidir. Tilshunos olim M.Yoʻldoshev bu xususdagi N.Mahmudov, R.Budagov, Yu.Rojdestvenskiy va boshqalarning fikrlarini umumlashtirib shunday yozadi: «Tilning estetik vazifasi ...tinglovchida his – tuygʻularni qoʻzgʻatishga xizmat qiladigan vazifadir». Badiiy matnlarda tilning estetik vazifasi birinchi planda tursa – da, ifodalanayotgan fikr, yaʼni kommunikativ vazifa ham eʼtibordan butunlay soqit qilinmaydi. Shularni nazarda tutgan olim fikrini davom ettiradi: «Tilning estetik vazifasi badiiy matnda kommunikativ vazifaning ustida «oʻtiradi», shuning uchun estetik vazifa yaqqol koʻrinib turadi, kommunikativ vazifa esa uning ostida koʻzga

⁶ Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili.-Buxoro,2000.

⁷ Yoʻldoshev M. Badiiy matnning lingvopetik tadqiqi.DDA.-Toshkent,2009.B-61.

tashlanmasdan ishtirok etadi».⁸ Demak, badiiy matn tahlilida uning estetik (turli adabiyotlarda «ekspressiv», «stilistik», «poetik» va hok.) vazifasi markaziy eʼtiborni talab qiladi.

Badiiy matn ifoda imkoniyatlari va usullarining rang – barangligi, oʻziga xosligi va betakrorligi uning taʼsirchanligini taʼminlaydi. Matnning badiiyligini taʼminlashda ijodkor oʻz badiiy niyatiga muvofiq ravishda ifoda imkoniyatlaridan istaganini tanlaydi. Bunday imkoniyat esa tilning barcha sathlarida mavjud.

Matnning badiiyligini taʼminlovchi vositalarni ikkiga boʻlish mumkin:

1. Lisoniy (lingvistik) vositalar.
2. Nolisoniy (ekstralingvistik) vositalar.

Lingvistik vositalarga fonetik, leksik, morfologik, sintaktik vositalarni kiritish mumkin.

Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand boʻlish, xafa boʻlish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatq, olqish, soʻroq, taʼkid, norozilik, tilak – istak, qoʻllab – quvvatlash kabi holatlarni yozuvda ifodalashda fonografik vositalardan foydalaniladi⁹.

Sheʼriyatda, asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unlilarni choʻzish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, soʻzlarni notoʻgʻri talaffuz qilish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik taʼminlanadi.

Tilning leksik sathini tashkil qiluvchi soʻzlar atash, nomlashdan tashqari soʻzlovchining shaxsiy munosabatini ifodalashga ham xizmat qiladi. Oʻziga xos sintaktik qurilishga ega soʻzlashuv nutqida esa, ritorik soʻroq gaplar, soʻz tartibining oʻzgarishi, takror natijasida ham ekspressivlik ortadi.

Nolisoniy omillarga esa imo – ishora va hatti – harakatlar kiradi. Nutqimiz orqali ifodalangan axborotdagi kamchiliklarni imo – ishoralar va mimikamiz orqali toʻldirishimiz mumkin. Bu vositalar zarurat tugʻilgandagina yozma nutqqa

⁸ Yoʻldosheva M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Monografiya.-Toshkent,2008.B-99

⁹ Yoʻldoshev M.Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari.-Toshkent,2007.B-42.

ko`chiriladi. Masalan: *Manzura: «Kerakmas, ichmayman», deganday bosh chayqadi* («Shaytanat») gapini olaylik. Ushbu gapda Manzura buni og`zaki ravishda bayon etmagani holda hatti – harakati orqali uning hech narsa ichishni xohlamasligi, istamasligi ifodalangandir.

2.1. Matn va uning tipologik tahlili

Matnlar tipologiyasida axborotni uzatish kanali alohida o`rin tutadi. Ana shunga ko`ra matnlarning og`zaki matn va yozma matn tiplarini farqlash lozim. Kommunikatsiya jarayonida berilayotgan axborotning hajmi ham matnlar tipologiyasi uchun yana bir asos bo`ladi. Har qanday matnni unda ifodalangan axborotning hajm belgisiga ko`ra minimal matn va maksimal matn tiplariga ajratish mumkin. Badiiy uslubda yozilgan matnda minimal matn deb biror mavzuni yoritishga bag`ishlangan qatralar, xalq donishmandligini ifodalaydigan maqol, matal va aforizmlar, miniatyuralar, hajviy asarlar, nomalar, she'r va she'riy parchalar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Matnning ichki tomonini mazmun yaxlitligi, tashqi tomonini esa turli shakldagi bog'lamalar, sintaktik vositalar birlashtirib turadi. Masalan: *Talantsiz yozuvchi tovuqqa o`xshaydi. Yong'oqdek tuxum tug'adi-da, qaqog'lab olamni buzadil* (O`.Hoshimov).

Yoki: *Sevgi nima? Insoniyat paydo bo`ptiki, shu savol ustida bosh qotiradi, ammo javob topolmaydi. Agar inson sevgining barcha sir-asrorlarini bilganida edi, uning modeli – qolipini yaratgan bo`lardir. Sevgi hech qanday qolipga sig'magani uchun ham sirli va abadiydir* (O`.Hoshimov).

Minimal matn deb atash mumkin bo`lgan ikkita parchani keltirdik. Tarkiblanish jihatidan birinchisi ikkita gapdan tuzilgan. Mazmunni birlashtirishga xizmat qiladigan sarlavha berilmagan. Bu vazifa tovuq va u bilan bog'liq so`zlarga yuklatilgan (tovuq- tuxum-qaqog'lamoq). Iste'dodsiz yozuvchi birinchi gapda tovuqqa o`xshatilmoqda. Ikkinchi gap esa bu o`xshatishni to`laroq izohlash yoki sababini ko`rsatish uchun keltirilgan. Ya'ni, iste'dodsiz yozuvchi tovuqqa o`xshatildi, ammo tovuqning qaysi sifat va xususiyatiga? Muallif munosabati

ikkinchi gapda tugal ifodasini topgan. Matn butunligini ta'minlashda tovuq-tuxum-qaqog'lamoq so'zlari mazmuniy o'q vazifasini bajarmoqda. Keyingi kichik hajmli matnni oladigan bo'lsak, ushbu matnning ichki mazmuni savol shaklidagi sarlavha orqali oshkor qilingan. Matn 4 ta gapdan tashkil topgan. Butunlikni ta'minlayotgan vositalar sirasiga izchil va tugal ohang, ammo bog'lovchisi, agar bog'lovchisi va matnning mazmuniy o'qini tashkil qiluvchi sevgi so'zi kiradi. Demak, masala savol shaklida qo'yilyapti va unga matn orqali javob berilyapti. Ya'ni, Sevgi nima? Sevgi - sirli va abadiy tushuncha.

Ayrim mutaxassislar bittagina gap ham minimal matn tushunchasiga teng kelishi mumkin degan fikrni ilgari surishgan. Tilshunos N.Turniyozov «matn bir so'z bilan, bir necha so'z bilan, bir necha gap bilan, bir necha abzas bilan va bir necha bob bilan ifodalanishi ham mumkin» ligini aytadi. Lekin olim shuni ham ta'kidlaydiki, «matn lingvistikasi muammolarini bir so'zli, birikma yoki biror sodda gap bilan ifodalangan matnlar asosida o'rganish maqsadga muvofiq emas. Chunki bunday matnlarga tayanib til sistemasi unsurlarining nutqqa ko'chirilishiga oid masalalar tavsifini mukammal holatda berib bo'lmaydi. Tilshunos M.Hakimov ham bitta gap matn tushunchasiga teng kelishi mumkinligini ta'kidlaydi: «Masalan: Bahor... Bu jumlani kichik matn hisoblash mumkinmi? Bizningcha, to'la ma'noda kichik matn deb hisoblash mumkin. Chunki tugal bir ohang bilan aytilgan Bahor jumlasida "tabiatning jonlanishi», "hammayoqning ko'm-ko'k tusga kirishi», «atrof-muhitning go'zal tusga burkanish kabi yashirin mazmun mavjuddir. Shuning uchun kichik matnda bir tugal mazmuniy fikr o'z ifodasini topadi. Lekin bu tipdagi ko'rinishlarni tom ma'noda matn deb atash mumkin emas. Chunki matn struktural jihatdan gapdan yirik sintaktik butunlik. Demak, gaplardan tashkil topadi. Yashirin mazmun sifatida havola qilinayotgan ma'nolar so'zning ma'no strukturasi bilan bog'liq. Mazkur gap o'zidan keyin keladigan izohlovchi yoki kengaytiruvchi gaplar bilan bir butunlik hosil qilgandagina matn deyish to'g'ri bo'ladi. Agar yashirin mazmunga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, istalgan so'zni matn deyishimiz mumkin bo'ladi. Masalan, ona degan so'zni oladigan bo'lsak, bu so'zning ham

moddiylashmagan yashirin ma'nolari mavjud va ular mazkur so'zni talaffuz qilishimiz bilanoq, ko'z oldimizda u yoki bu tarzda namoyon bo'ladi. Maksimal matn deyilganda keng ko'lamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Badiiy uslubda hikoya, qissa, roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar maksimal matn hisoblanadi. Bunday matn tarkibida epigraf, so'zboshi (muqaddima), so'ngso'z (epilog) kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Ular asar mazmuni va g'oyasiga, shuningdek, mavzuning tanlanishi va yoritilishiga oid ayrim masalalarga qo'shimcha izoh, sharh bo'lib keladi. Maksimal matn tashqi jihatdan turlicha shakllangan bo'ladi. Masalan, Pirimqul Qodirovning «Humoyun va Akbar» tarixiy romanini ko'zdan kechiradigan bo'lsak, mazkur asar ikki mustaqil qismga ajratiladi. Har ikki qism alohida nomlanadi (Humoyun. Akbar). Qismlar 9-10 tadan bo'limlarga bo'linadi va har bir bo'lim voqea bo'lib o'tayotgan joy hamda gap kim yoki nima haqida ketayotganligiga qarab nomlab boriladi.

(Masalan: 1. *Agra. Hamida bonu arosatda.*, 2. *Ganga. Ko'rgilik.* v.h.). Shuningdek, matn lingvistikasiga oid ishlarda ma'lum bir matn tarkibidagi murakkab sintaktik butunlikka nisbatan mikromatn, yaxlit matnga nisbatan esa makromatn atamasi qo'llanadi. Lekin mikromatn va makromatn tushunchalari matn tiplari bo'la olmaydi. Chunki ular butun-bo'lak munosabatini tashkil etadi. Masalan, A.Qahhorning "Bemor" hikoyasi butun holicha makromatn (garchi hajman kichik - minimal matn bo'lsa ham), undagi murakkab sintaktik butunliklar mikromatndir. Matnlarni tiplashtirishda ularning lisoniy strukturasi ham nazarda tutilishi kerak. Shunga ko'ra, tipologik jihatdan turg'un strukturali matnlar (ma'lumotnoma, dalolatnoma, annotatsiya, patent kabilar) va erkin strukturali matnlar (maqola, hikoya, she'r, roman kabilar)ni farqlash mumkin. Matnlar mazmuni va ifoda maqsadiga ko'ra ham farqli tiplarga birlashadi. Bunda berilmoqchi bo'lgan axborotning xarakteri va uni ifodalashdan ko'zlangan maqsad asosiy o'lchov vazifasini bajaradi. Bu nuqtai nazardan matnlarni nutqiy muloqotning asosiy shakllariga uyg'un ravishda hikoya, tasviriy, muhokama matnlariga ajratish tilshunoslikda an'anaga kirgan. Matn tiplarini

belgilashda yana bir omil - asos nutqning funksional uslublaridir. Matn funksional uslubiy mohiyatiga ko'ra ilmiy matn (tezis, maqola, ma'ruza, taqrizlar), badiiy matn (nasriy, nazmiy asarlar), rasmiy matn (ma'lumotnoma, qaror, buyruq, tavsifnoma, tavsiyanomalar), ommabop matn (maqola, suhbat, tabrik va xitob nutqi matnlari) kabi tarmoqlarga bo'linadi. Matn maqsad-mohiyatida tilning ikki muhim vazifasidan qaysi birining - kommunikativ vazifaningmi yoki estetik vazifaningmi-yetakchilik qilishiga asoslangan holda matnlarning ikki oppozitiv tiplarini farqlash zarur, ya'ni badiiy matn va nobadiiy matn. Asosiy maqsad-mohiyatida kommunikativ vazifa yetakchilik qilgan matnni nobadiiy matn deb, asosiy maqsad mohiyatida estetik vazifa yetakchilik qilgan matnni esa badiiy matn deyish ma'qul. Muloqot paytida, gapirayotganda yoki yozayotganda har doim yangidan matn yaratmaymiz. Ehtiyojimizga ko'ra turli matn tiplaridan foydalanamiz. Ba'zan boshimizdan o'tgan yoki o'zimiz guvoh bo'lgan voqealarni kimgadir aytib beramiz. Tinglovchiga notanish bo'lgan biror kishi yoki joyni batafsil tasvirlab berishga harakat qilamiz. Ba'zan fikrimizni turli dalillar yordamida isbotlashga, izohlashga ehtiyoj sezamiz. Yoxud kimgadir pand-nasihat qilamiz. Uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishini istaymiz. Muloqot maqsadimiz ba'zan qandaydir xabarni tinglovchiga yetkazishga qaratilgan bo'ladi. Ba'zan nimanidir so'rashga ehtiyoj sezamiz. Shu bilan birga biror ishni qanday bajarish kerakligi haqida tavsiyalar beramiz yoki biror ishni qilmaslik haqida buyruq beramiz. Maqsadimizga erishish uchun turli ko'rsatma, ta'qiq va xitob jumllalaridan foydalanamiz. Insonlar o'rtasidagi muloqot maqsadi va mazmuni shular bilangina chegaralanib qolmaydi. Inson hissiyotlarini, tuyg'ularini, hayajonlarini, azob va qayg'ularini ifodalash, shu orqali tinglovchi yoki kitobxonni ta'sirlantirishni istaydi. Ana shunday hollarda ba'zan mubolag'a ba'zan o'xshatish qiyoslash kabi tasviriyy vositalardan foydalanamiz. Shu asosda badiiy matn ifoda mazmuniga ko'ra ham tiplarga ajratiladi: hikoya mazmunli matn, tasviriyy matn, izoh mazmunli matn, didaktik

matn, xabar-darak mazmunli matn, so`roq mazmunli matn, buyruq-istak mazmunli matn, hissiy ifoda mazmunli matn.

Biror bir badiiy matnda sanab o`tilgan matn tiplarining hammasi yoki ayrimlari ishtirok etgan bo`lishi mumkin. Yohud butun boshli asar yuqorida zikr etilgan matn tiplaridan faqatgina bittasi asosida shakllangan bo`lishi ham mumkin.

Badiiy asar tili nihoyatda murakkab va o`ziga xos hodisa hisoblanadi.

Tilshunoslik, umuman, filologiya tarixida uni o`rganishga turlicha yondashib kelingan. Badiiy asar tili tadqiqi bilan bir umr shug'ullangan V.Vinogradov o`zining «Badiiy adabiyot tili haqidagi fan va uning vazifalari» nomli ma`ruzasida badiiy adabiyot tili to`g`risida gap ketganda, «til» so`zi ikki xil ma'noda qo`llanishini ta'kidlaydi, ya'ni: 1) u yoki bu milliy tilning sistemasini aks ettiruvchi «nutq» yoki »matn» (adabiy til tarixi, tarixiy grammatika va leksikologiya uchun tahlil materiali) ma'nosida; 2) «san'at tili», badiiy ifoda vositalari sistemasi ma'nosida. Adabiyotning so`z san'ati ekanligi, uning birlamchi unsuri til ekanligi haqidagi haqiqatni hech kim hech qachon inkor etgan emas. Kishilik tarixida adabiyot atalmish dunyoni obrazli idrok etish san'ati yaralibdi-ki, bu san'atning asosiy ifoda vositasi bo`lgan so`z, tilni tadqiq etishdek mashaqqatli yumush inson tasavvuri va tafakkurini muttasil band etib keladi.

Buyuk ma'rifatparvar adib Abdurauf Fitrat «Adabiyot qoidalari qo`llanmasida «Go`zal san'atlarda tovar (materiyol) tovush, ohang bo`lsa, go`zal san'at musiqiy bo`ladir; bo`yovlar, chiziqlar bo`lsa, rasm bo`ladir; tosh yo boshqa turli ma'danlar esa, haykalchilik bo`ladir; tosh yog'och, kirpich, ganj, tuproq bo`lsa, me'morliq bo`ladir; tan, mug'a (muqom, mimika) harakatlari esa, o`yun (tans) bo`ladir; gap, so`z esa, adabiyot bo`ladir» deb yozadi va adabiyotga shunday ta'rif beradi: «Adabiyot - fikr, tuyg'ularimizdagi to`lqunlarni so`zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to`lqunlarni yaratmoqdir»

Atoqli o`zbek adabiyotshunosi O.Sharafiddinov o`zining «Adabiyot tildan boshlanadi» nomli maqolasida shunday yozadi: "Rangsiz tasviriy san'at, ohangsiz musiqa bo`lmaganidek, tilsiz adabiyot ham bo`lmaydi. Adabiyotni

insonshunoslik deydilar. Darhaqiqat, yozuvchi xilma-xil insoniy xarakterlarni tadqiq qilib, jamiyat rivojiga yordam beradigan salmoqli haqiqatlarni kashf qiladi. Biroq bularning hammasi adabiyotda til orqali ro'yobqa chiqariladi»

Bu o'rinda yirik adib va adabiyotshunos P.Qodirovning quyidagi fikrlari ham alohida diqqatga sazovor: «haykallar misdan marmardan yasaladi, binolar g'ishtdan, oynadan, po'latdar quriladi. Adabiy asarda misning ham, marmarning ham, po'lat va g'ishtning ham o'rniga badiiy so'z ishlatiladi. Adabiy asarning muzika, rassomlik va boshqa ijod sohalaridan farqi uning ohanglari chiziqlar, bo'yoqlar vositasi bilan emas, so'zlar vositasi bilar yaratilishida ko'rinadi. Demak, badiiy til har qanday adabiy asarning spesifikasini belgilaydigan eng asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Badiiy til nazariyasi esa adabiyot nazariyasiga oid masalalarning birinchi qatorida turadi».

O'zbek tilshunosligida ham badiiy asar tilini o'rganishga bag'ishlangan ishlarda, asosan, ikkita yo'nalish yetakchilik qilganligini kuzatish mumkin.

1. Lingvistik yo'nalish. Tilning muayyan tarixiy davrdagi holati ayni holatga xos bo'lgan xususiyatlar, leksik, fonetik va grammatik o'zgachaliklar, tilning hozirgi holati bilan umumiy va farqli jihatlarini ilmiy tadqiq etish maqsadida o'sha davrga oid adabiy – badiiy asarlarning tili o'rganiladi. Bunda badiiy asarlar, yozma yodgorliklar tili ayni maqsaddagi tadqiqot uchun faqat material bo'lib xizmat qiladi. Til tarixini tasvirlash va tadqiq etishda bu yo'l eng qadimgi va mustahkam lingvistik an'ana sifatida yashab kelmoqda. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalishda juda ko'p tadqiqotlar yaratilgan.

2. Lingvopoetik yo'nalish. Badiiy asar tilini lingvopoetik yo'nalishda o'rganishning asosiy maqsadi esa bundan farq qiladi, albatta. Bu o'rinda masala tilning turli vazifalarga egaligiga borib taqaladi. Tilshunoslikka oid zamonaviy adabiyotlarda tilning, asosan, to'rt-besh vazifasi qayd etiladi.

1. Kommunikativ vazifa – tilning kishilar o'rtasida asosiy aloqa vositasi ekanligi.
2. Ekspressiv vazifa – turli fikr va tuyg'ularni ifodalash vazifasi.
3. Konstruktiv vazifa – fikrlarni shakllantirish, tartibga solish va ifoda tarzini belgilash vazifasi.

4. Akkumulyativ vazifa – ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash vazifasi.

Badiiy asar tili tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda tilning ayni "ekspressiv vazifasi» atamasi bilan bir qatorda «tilning poetik vazifasi», «tilning badiiy vazifasi», «tilning estetik vazifasi» kabi atamalar ham qo'llanadi.

Ammo shuni ham aytish kerakki, “tilning estetik vazifasi” atamasi filologik adabiyotlarda nisbatan ko'p ishlatiladi. Bunday bo'lishi ham tabiiy, chunki estetik vazifa tushunchasi ekspressivlik, badiiylik, poetiklik kabi bir qator tushunchalarni ham o'z ichiga olgan holda ularni umumlashtira oladi. Boshqacha qilib aytganda, mazkur tushunchalarga qaraganda estetik vazifa tushunchasining qamrovi ancha keng. Albatta har qanday badiiy asarda tilning boshqa vazifalari ham reallashadi, ammo estetik vazifa birinchi planda turadi, yetakchilik qiladi. Shuning uchun ham lingvistik adabiyotlarda bu holatga mana bu tarzda alohida urg'u beriladi: «Badiiy matn har qanday nobadiiy matndan farqli o'laroq alohida vazifani – kommunikativ vazifa bilan murakkab o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'luvchi va matnning o'ziga xos qurilishida hal qiluvchi omil hisoblanuvchi estetik vazifani bajaradi» Bu o'rinda shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, tilning bu o'ziga xos estetik vazifasi namoyon bo'ladigan soha faqat badiiy asar matnidir, undan boshqa biron bir nutq ko'rinishida til o'zining bu vazifasini reallashtira olmaydi deb qarash ham asosli emas. Bu ma'noda tilshunos D. N. Shmelevning mana bu fikrlari diqqatga sazovor: «Tilning bu vazifasi (estetik vazifasi) faqat badiiy asardagina namoyon bo'lmaydi. Bizning diqqatimiz jumlaning shakliga, fikr qay tarzda ifodalanganligiga qaratilgan har onda biz aynan shu vazifaning harakati doirasiga kiramiz». Olimning alohida ta'kidlashicha, so'zlovchi o'z nutqining tashqi shakliga e'tibor bera boshlashi, lisoniy ifoda imkoniyatlarini baholashga o'tishi bilan tilning estetik vazifasi o'zining boshlang'ich ko'rinishida namoyon bo'ladi, ya'ni so'zlovchi nimani ifodalashnigina emas, balki ayni shu «nima»ni qanday ifodalashni ham muhim deb hisoblashidan boshlaboq tilning bu vazifasi ishga tushadi. Jonli so'zlashuv, kundalik muloqot jarayonidagi ko'pdan-ko'p

o`tkir hazillar, latifanamo kulgilar, chuqur ma'noli so`z o`yinlari, kimlargadir taqlid qilishlar va hokazo holatlarda ham til belgisi, uning badiiy-ifoda imkoniyatlariga o`z-o`zidan diqqat qilinadiki, bunda tilning estetik vazifasi yaqqol namoyon bo`ladi.

Badiiy asar tilini o`rganishdagi ikkinchi, ya'ni lingvopoetik yo`nalish tilning xuddi shu estetik vazifasini tadqiq etishga qaratilgan. Aytish lozimki, tilning estetik vazifasining asosiy namoyon bo`lish o`rni badiiy asar matni ekan, bu vazifaning o`ziga xos xususiyatlarini faqat tilshunoslik yoki faqat adabiyotshunoslik doirasida o`rganish qiyin. Buning uchun adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, poetika kabi adabiyotshunoslik yo`nalishlari va lingvistik stilistika, til tarixi, leksikologiya, semasiologiya, etimologiya, grammatika kabi tilshunoslik yo`nalishlari bir-biri bilan hamkorlikda ish ko`rishi lozim.

Tilning estetik vazifasi masalasi bu ikki yirik fan oraliqidagi murakkab muammodir. Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tiborni qaratish zarur. She'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she'rda o`ziga xos jozibador ohang bo`ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo`llash natijasida erishiladi. She'riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unlilarni cho`zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so`zlarning fonetik qobig`ini o`zgartirib yozish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi "fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo`llash bilan bog'liq qonuniyatlarni yozuvda «aynan» ifodalash imkoniyati cheklangan. Biroq, talaffuz va bayon muvofiqligiga fono-grafik vositalar yordamida erishish mumkin.

Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o`ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo`lish, xafa bo`lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching kesatq, olqish, so`roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo`llab-

quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usulidan foydalanadilar.

Masalan: 1. Unlilarni birdan ortiq yozish. Bunda unlini cho`zib talaffuz qilinganligi tushuniladi. Unlini cho`zib talaffuz qilish orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me'yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalamlishi ta'kidlanadi.

Masalan, belgining kuchsizligi: Ortiq jizzaki ko`rinmaslik uchun bosiq tovush bilan dedi... (P.Qodirov). Belgining ortiqqligi: *Uzo-oq yo`l, ahyo-onda bir keladi, qato-or imoratlar, o`yla-ab tursam, o`g`lim, dunyoni ishi qiziq.*(A.Muxtor) *«Sharq» sahnasi bilan "Turon»ning to`rtta karnayi: g'o-o-o-o-ot, go`-o-otu-u-u g`o-o- o-ot!G`ot-g`otg`ot! Ha, tovushing o`chkur, ha, egasiz qolg`ur!!* (A.Qodiriy) Shuningdek, badiiy matnda unlilarni birdan ortiq yozish usulidan qahramonning biror nimadan hayratlanishi, taajjubga tushishi kabi holatlarini ifodalashda foydalaniladi. Masalan: - *Marhamat..-O`-o`, kaklikning sayrashini dedingizmi? -Uning manglayi tirishib va g`ijinib davom etdi: - Biz ham sizga qo`shilib eshitar ekanmiz-da? — O`-o`o`, okaxon, tuda-suda to`laysiz-da.*(Sh.Xolmirzayev) *-A-a-a, o`sha sizmidingiz, buni qarang-a, tanimapman. Uyimizga yana bir kelgan ekansiz. Yo`qligimni qarang-a.*(S.Ahmad)

Men o`zimning odmi plashimni ham devordan daromad qilib yasalgan shifonerga ildim. - O-o! - deb yana o`zi ichkariga yo`1 tortdi .Tavakkal –Yaxshi-ii... A,Gulsara? Bir kishiga bo`ladi-da! (Sh.Xolmirzayev)

Mazkur fono-grafik usuldan badiiy matnda chaqirish, xitob, da`vat, tinglovchi e'tiborini jalb qilish kabi maqsadlarda ham foydalanishini kuzatish mumkin. Masalan, chaqirish: - *O`zimam biliedim-ov, –dedi-da, yog`och engarakdan (qo`lbola darvoza) keyin eniladigan jarlikning u betidagi xo`jalik idorasiga qarab shovqin sold:–Ho`-o`, Boltabo-oy!* (Sh.Xolmirzayev). *Hasan uni tanidi. –Ho`y, Bolta! To`xta deyapman!-deb baqirdi.–Bolta-a!–alam bilan chaqirdi keyin.* (Sh. Xolmirzayev)

2. Undoshlarni birdan ortiq yozish. Aslida orfoepik me'yor bo'yicha bir undosh

talaffuz qilinishi kerak boʻlgan soʻzlar muayyan vaziyatlarda ekspressiya va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi. Soʻzlovchining ichki ruhiyati (siqilish, xursandlik, karaxtlik, ikkilanish, achchigʻlanish, biror voqea-hodisadan qattiq taʼsirlanish kabilar) va maqsadini kitobxonga «aynan» yetkazish uchun yozuvchilar badiiy matnda bu holatni undoshlarni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Bunda belgining meʼyordan ortiqqligi, harakatning davomiyligi yoki oniyliigi (bir onda roʻy berganligi), takroriyligi, tovush kuchining balandligi yoki pastligi kabi maʼnolar ifodalangan boʻladi. Masalan, belgining ortiqqligi: *Siz aslida uchchiga chiqqan muttaham ekansiz! (gazetadan), Harakatning davomiyligi: - Mening xotinim boʻlib, aroq ochishni bilmaysanmi? – dedi mingboshi, xoxolab kuldi. - oʻrgan! Mana qarab tur! – Shishaning tagiga yoʻgʻon shapalogʻi bilan ikki marta urdi, poʻkak chachrab chiqib shiftga tegdi, soʻngra u yerdan sachrab tovchadagi katta jomga kelib tushdi, «jar-r-rang!»... etdi jom. -Ha-ha-ha!.. –dedi mingboshi. Jomlaringni jaranglatdim. sintaloq! (Choʻlpon).*

Yarim soatlik qonli "g'ov-v-v-v, g'uv-v-v, ov-v-v-v-v, ov-v-v-v»dan soʻng Mallaxonning davangisi magʻlub boʻlib, foje bir suratda yaralandi. (A.Qodiriy).

Harakatning oniyliigi: *Salimani koʻrishi bilan Ziynat xola zippilab koʻzdan gʻoyib boʻldi.*

Ovoz kuchining balandligi: *“Bummm” degan tovush eshitildi-yu, koʻkni chang-toʻzon qopladi.*Qahramon ruhiyatidagi oniy, keskin oʻzgarishlar ham undoshlarni birdan ortiq yozish orqali beriladi.

2.2. Badiiy matnning morfologik xususiyatlari

Badiiy matnning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinganda morfologik birliklarning ishlatilishi bilan bogʻliq holatlar haqida fikr yuritish talab qilinadi. Morfologik birliklarning estetik vazifasi degan «maxsus soʻz formalari vositasida, shuningdek maʼlum bir grammatik maʼno va funksiyaga ega boʻlgan soʻz formasini maxsus qoʻllash orqali ekspressivlik-emotsionallik tushuniladi". Ekspressivlik ijobiy va salbiy maʼno qirrasiga ega boʻlgan soʻzlarda aniq

ko`rinib turadi. Badiiy matn lisoniy jihatdan tekshirilganda dastavval ana shunday ma'no qirralariga ega bo'lgan birikmali ajratish va qaysi turkumga xosligi, kimning nutqida, nima maqsad bilan qo'llanilganligi, kimga nisbatan, qanday vaziyatda ishlatilganligiga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Odatda erkalash-suyish, hurmat-e'zozlash, ko'tarinkilik, ulug'vorlik, tantanavorlik kabi ma'nolarni bildiruvchi so'zlar ijobiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar hisoblanadi. Masalan: qizaloq, toychoq, o'rgilay, girgitton bo'lay, bolaginam, oppog'im, do'mbog'im, arslonim, pahlavonim, shakarim, shirinim kabi.

Salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar sirasiga jirkanish, manmanlik, mensimaslik, kibrilik, masxara, nafrat, g'azab, kinoya, kesatiq kabi subyektiv munosabatni ifodalovchi so'zlar kiradi. Masalan: to'ng'iz, to'nka, takabbur, yepto'ymas, ochofat, bedavo, makkor, muttaham, beso'naqay, satang, mug'ombir, shilqim kabi. Bunday ma'nolarni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va baholash lisoniy tahlilning asosini tashkil qiladi. «Poetik morfologiyaning tadqiq doirasi nihoyatda keng bo'lib, ulardan biri o'ziga xos qo'llangan affikslar tadqiqidir. Affikslarning poetik tadqiqi jarayonida, avvalo, turli leksik-grammatik kategoriyalar jihatidan bo'linishi hisobga olinadi»

O'zbek tilida kichraytirish shakli -cha, -choq, -chak qo'shimchalari bilan; erkalash shakli -jon, -xon, -oy, - (a)loq affikslari yordamida hosil qilinadi. Hurmat, mensimaslik, istehzo, umumlashtirish, tur-jinsga ajratish kabi ma'nolar -lar affiksi bilan hosil qilinadi. -gina qo'shimchasi chegara, erkalash, yaqinlik ma'nolarini yuzaga chiqaradi. Tahlil jarayonida matnda qo'llanilgan barcha morfologik birliklar emas, estetik maqsad aniq ko`rinib turadigan, yozuvchining badiiy niyati ifodalangan morfologik o'zgachaliklar haqida so'z yuritiladi. Masalan, eng ko`p ishlatiladigan badiiy tasvir vositalardan biri takrordir. Morfologik birliklarning takrorlanishidan yuzaga keladigan uslubiy vosita - morfologik parallelizmning qo'llanilish maqsadi lisoniy jihatdan tadqiq etilishi mumkin. Morfologik parallelizm deb «nutq parchasida mustaqil leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlar, grammatik vositalarning qayta qo'llanilish usuli. Bu o'rinda bir sintaktik qurilma doirasida parallel

qo'llanuvchi yordarnchi so'zlar, forma yasovchi qo'shimchalarning aynan takrorlanishi nazarda tutiladi". Morfologik birliklarning alohida estetik maqsad bilan she'riy nutqda parallel ravishda qo'llanilishi ko'p kuzatiladi.

*Vatan, to tanda jonim bor,
Seningdirman, seningdirman,
Tanim hok o'lsa ham sen yor,
Seningdirman, seningdirman. (E.Vohidov)*

Nasriy matnda morfologik (sintaktik) parallelizm ertaklarning boshlanmasida ko'p kuzatiladi. Quyidagi misolda yemoq to'liqsiz fe'lining tushlangan shakli takroridan o'ziga xos ohangdorlik, musiqiylik hamda mazkur fe'l shakli orqali doimiylik belgisiga ega bo'lgan barqaror butunlik hosil qilingan: *Bor ekan-da, yo'q ekan, och ekan-da, to'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasavul ekan, qarg'a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, toshbaqa tarozibon ekan, qurbaqa posbon ekan...*(ertakdan)

Badiiy asarda qo'llanilgan morfologik parallelizm yoki har qanday tasviriyl ifodaviyl vositalarni qayd etish yoki mavjudligini ta'kidlashning o'zi yetarli bo'lmaydi. Asl maqsad shu tarzda tasviriyl vositalar yoki badiiy san'atlar yozuvchi aytmoqchi bo'lgan fikrni qay darajada; ravon, qulay, jozibador yoxud san'atkorona ifodalashiga xizmat qilganini aniqlashga qaratilishi lozim. Aks holda, bu jo'n va zerikarli mashg'ulotga aylanadi. Badiiy tasvir vositalari o'z nomi bilan badiiyatga xizmat qiluvchi vositalardir. Ular biz uchun qidirib topilishi shart bo'lgan narsa yoki asosiy maqsad emas. Ot so'z turkumining ko'plik, egalik, kelishik kategoriyalari va subyektiv baho shakllarining poetik imkoniyatlarini tahlilga tortish ham lingvopoetikaning muhim masalalaridan hisoblanadi. Tegishli adabiyotlarda mazkur qo'shimchaning hurmat, kinoya, piching, noaniqlik, kuchaytirish, takrorlash, ta'kidlash kabi ma'nolarni ifodalashda ishlatilishi aniq misollar bilan asoslab berilgan. Ko'plik shakli qo'shimchasining qahramonlar ruhiyatidagi turfa tovlanishlarni tugal aks ettirish imkoniyati boshqa qo'shimchalarga qaraganda aniq ko'zga tashlanib

turadi. Jumlada ifodalangan harakat yoki holatning egasi shaxs bo'lmaganda turkiy tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida ega ko'plik shaklida bo'lsa ham, unga tegishli fe'l, asosan, ko'plik qo'shimchasini olmaydi, ya'ni Barglar to'kildilar emas, Barglar to'kildi tarzida bo'ladi. Ammo Abdulla Qodiriy bunday o'rinlarda ham «-lar»ni qo'llaydi, u shunday tasvir tarzini tanlaydiki, -lar o'zgacha bir nozik ma'no ishvalarini kasb etadi. Ayniqsa, Kumush va Otabek bilan aloqali tasvirlashda bu juda yaqqol ko'rinadi: “... *ikkinchi yoqdan o'zini asir etgan shaxlo ko'zlar unga nafratlanib qaragandek bo'lurlar, go'yoki vafosiz, va'dasiz deb qichqururlar edi*”.

Rauf Parfi she'rlarida ham shunday holatni kuzatish mumkin:

Yomg'ir ham tinmadi uzun kun,

Ivishgan novdalar sindilar.

Yomg'ir ham tinmadi uzun kun,

Barglari jon uzib tindilar.

Egalik shakli ham sof egalik, qarashlilik ma'nosidan tashqari erkalatish, koyish, nolish, tinchlantirish, achinish, kinoya, kesatiq, faxrlanish, kibr, kamtarlik kabi modal ma'nolarni ifodalashga xizmat qilishi mumkin. Ushbu misolda egalik shakli orqali qahramonning ma'naviy dunyosi ochib beriladi. Yozuvchi jirkanish ishlaridan faxrlanish va qarshisidagi insonga nisbatan kibr, manmanlik yoki tahqirlash ohangida muomala qilishga odatlangan qahramon qiyofasini benihoya aniq aks ettira olgan:

Aql yoshda emas, aql boshda, eshon! - deydi general Skobeev. - Men, o 'ttiz yoshimda Xivani tiz cho'ktirdim! Mana, o'ttiz ikki yoshimda Qo'qonni tariqday tirqiratdim! Saksonni urib qo'yib, sen nimani qotirdinig?
(T.Murod).

Shuningdek, atoqli otlar (antroponimlar)ning muayyan maqsad bilan qo'llanishiga aloqador kuzatishlar olib borish mumkin. Chunki badiiy asarda qo'llanilgan ayrim ismlar yozuvchining badiiy -estetik niyatini aniqlashga yordam beradi. Atoqli otlarning ana shunday vazifalarda qo'llanishi bilan bog'liq hodisa ayrim adabiyotlarda antonomasiya degan nom ostida umumlashtiriladi.

O'zbek adabiyotida personaj xarakter-xususiyatini ochib beruvchi, tag ma'noli kulgi yaratuvchi ismlar Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Said Ahmad va boshqa yozuvchilarning hajviy asarlarida juda ko'p ucnraydi.

Masalan, Salimsoq semiz, Kerzon, So'navoy, Sovinak, Mag'zavaqori, Burnash abziy, Kalvak mahzum, Toshpo'lot tajang (A.Qodiriy); Jonfig'on, Cho'loq domla, Norin Cholpiq, Nabigul, Semiz Nazarov, Oriq Nazarov, Yovqosh Olloberganov (A.Qahhor);

G'oyipnazar Pinhonov, Oldi Sottiyev, Tijoratxon (S.Ahmad) kabi asar qahramonlari ismlarida yozuvchining kinoyasi aniq sezilib turadi. Mahoratli yozuvchilarimiz qahramonning hayoti, taqdiri va ruhiyati bilan uning ismi o'rtasida mushtaraklik o'rnatish orqali betakror obrazlar yaratishga harakat qiladilar. Bu albatta yozuvchining lisoniy mahorati hisoblanadi va bunday holatlarni tadqiq etish orqali yozuvchining poetik olamiga kirib borish mumkin.

“Sifat so'z turkumi poetik vosita sifatida ham katta ahamiyatga ega. U badiiy adabiyot tilida eng ko'p uchraydigan epitetlar hosil qilishda qo'llaniladi”.

Shuningdek, sifat so'z turkumidagi sinonimiya, sifat darajasini hosil qiluvchi shakllar hamda sifat yasovchi qo'shimchalar orqali ham badiiy-estetik effekt hosil qilinadi.

Sonlar, aslida, gapdagi muayyan miqdorga aniqlik kiritish uchun ishlatiladi.

Lekin, mavhumlik yoki me'yordan ortiqlik ma'nolarini urg'ulash uchun qo'llanilganligini ham kuzatishimiz mumkin. Ushbu misolda bir soni aniqlikni emas, qandaydir, qaysidir ma'nolaridagi mavhumlikni ifodalaydi:

Hindiqushdan taraladi bir nola,

Yuraklarni titratib zir-zir nola.

Qarang, qonga botib yotar bir dala,

Mangu armon bo'lib ketgan o'g'lonlar. (M.Yusuf)

Quyidagi parchada keltirilgan ming soni ham konkret miqdorni emas, balki uzoq muddat ma'nosidagi me'yordan ortiqlikni bildiradi:

Sochgum gulday dunyoga mehrim.

Toki yurak urib turadi.

Sen abadiy yashaysan, she'rim

Qarg'a faqat mingga kiradi. (M.Yusuf)

Badiiy matnning ekspressivligini ta'minlashda olmoshlarning ham alohida o`rni bor. Olmoshlar bir so`zning takrorlanishi bilan yuzaga chiqishi mumkin bo`lgan g'alizlikning oldini oladi. Olmoshlarning takrorlanishi esa nutqqa o`ziga xos ohangdorlik bag'ishlash bilan birga matnni shakllantirishga xizmat qiladi. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida fe'l turkumiga kiruvchi so`zlarga alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki bu turkumdagi so`zlarning ekspressiv imkoniyatlari benihoya kengdir. Fe'lning mayl, shaxs-son, bo`lishli bo'lishsizlik, nisbat, zamon hamda funksional shakllari asosida namoyon bo`luvchi o`ziga xosliklarni o`rganish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

Xatboshi tarkibidagi mustaqil gaplar murakkab sintaktik butunlikni tashkil etadi. Nutqning tugallangan fikr bildiradigan asosiy birligi gap emas, balki matndir; gap – fikr faqat xususiy holat, matnning alohida turidir. Matn sintaktik sathning oliy birligi. Murakkab sintaktik butunliklarda fikr tugal ifodalangan bo`ladi. Bitta gapda xususiylik mavjud bo`lib, unda oldingi va keying voqea – hodisalar bizga nama'lum bo`ladi. Matnlarda esa voqealar kelib chiqishi va oqibati mujassamlashgan, bir tugal fikrli gaplar esa bundan mustasno, unda faqat ma'lum fikr bor yuqoridagi kabi mujassamliklarni kuzatmaymiz.

Kurs ishida murakkab sintaktik birlik sifatida mant keng tadqiq jarayoniga tortildi. Murakkab sintaktik butunlik matn misolida o`rganildi. Shundan xulosa qilish mumkinki, matn har doim bir nechta gapdan iborat bo`lavermaydi. Matn sifatida bitta gap ham, bir nechta so`z ham, qolaversa, bittagina so`z ham voelanishi mumkin. Bunday holatda fikr tugalligi, ma'no tugalligi asosiy ahamiyatga ega bo`ladi. Ammo bir so`zdan yoki bir nechta so`zdan iborat bo`lgan kichik hajmli murakkab sintaktik butunliklarni badiiy adabiyotda ham yoki nobadiiy adabiyotda ham ko`p uchratmaymiz.

Badiiy matnning mazmunini idrok etish uchun uning leksikasi va grammatikasini bilishdan tashqari, badiiy matnning o`ziga xos lisoniy – poetik qonuniyatlarini ham bilish lozim. Ma'lum bir so`z san'atkorining asarda g`oyaviy – estetik vazifani ta'minlash yo`lidagi tilning boy imkoniyatlaridan foydalanishdagi individual mahorati lingvopoetik tahlilga qiziqishni oshiradi.

Mundarija

Kurs ishining umumiy tavsifi.....	5
1 BOB. Tilshunoslikda matn lingvistikasi muammosining ilmiy talqini va tadqiq darajasi.....	7
1.1. Matn – murakkab sintaktik butunlik sifatida.....	8
1.2. Matnning badiiyligini ta'minlashda lingvistik va ekstralingvistik vositalarning o'рни.....	9
2 BOB.Murakkab sintaktik butunlik – matn tarkibiy qismi sifatida.....	11
2.1.Murakkab sintaktik butunlikning badiiy matnda ifodalanishi.....	11
2.2.Badiiy matnning morfologik va sintaktik xususiyatlari.....	20
Xulosa.....	26
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	27

Foydalanilgan adabiyotlar

I. Ijtimoiy – siyosiy adabiyotlar

Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994.

II. Ilmiy, o`quv-uslubiy adabiyotlar.

- 1) Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлининг ифодаланиши.- Тошкент. 1987.
- 2) Джалолова Л. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2007.
- 3) Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент. 2007.
- 4) Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Монография. – Тошкент. 2008.
- 5) Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. ДДА. – Тошкент. 2009.
- 6) Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Тошкент, 2000.
- 7) Келдиёрова Г. Ўзбек бадиий нутқида антитеза (Э.Воҳидов шеърляти мисолида): Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Тошкент, 2000;
- 8) Мамадалиева М.А. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. -Тошкент. 1997.
- 9) Мамажонов А. Текст лингвистикаси. – Тошкент. 1989;
- 10) Мусаев А. Ўзбек сўзлашув нутқи услубида гап бўлаклари тартиби. Филол. фан. номз. дисс. автореф.-Самарқанд, 2000.

- 11) Шадиева Д. Муҳаммад Юсуф шеърляти лингвопоэтикаси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2007.
- 12) Шомақсудов А. ва бошқалар. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1983.
- 13) Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М. 1981.
- 14) Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. – Бухоро, 2000.
- 15) Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
- 16) Ҳақимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Фил. фан. ном ...дисс. – Тошкент. 1993.
- 17) Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ...дисс. – Тошкент. 2001.

III Badiiy adabiyotlar

- 18) Qodirov A. O`tkan kunlar. –Toshkent: “Sharq”, 2010.

IV Internet saytlari

19. Ziyouz.com
- 19) Kutubxona.uz
- 20) Lex.com
- 21) O`zMU.com

Foydalanilgan adabiyotlar

I. Ijtimoiy – siyosiy adabiyotlar.

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994.

II. Ilmiy, o`quv-usuliy adabiyotlar.

2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлининг ифодаланиши.- Тошкент. 1987.
3. Джалолова Л. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2007.
4. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент. 2007.
5. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Монография. – Тошкент. 2008.
6. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. док. ... дис. автореф. – Тошкент. 2009.
7. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Тошкент, 2000.
8. Келдиёрова Г. Ўзбек бадиий нутқида антитеза (Э.Воҳидов шеърияти мисолида): Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Тошкент, 2000.
9. Мамадалиева М.А. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. -Тошкент. 1997.
- 10.Мамажонов А. Текст лингвистикаси. – Тошкент. 1989.
- 11.Мусаев А. Ўзбек сўзлашув нутқи услубида гап бўлаклари тартиби. Филол. фан. номз. дисс. автореф.-Самарқанд, 2000.

- 12.Шадиева Д. Муҳаммад Юсуф шеърляти лингвопозтикаси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2007.
- 13.Шомақсудов А. ва бошқалар. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1983.
- 14.Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. – Бухоро, 2000.
- 15.Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
- 16.Ҳақимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Фил. фан. ном ...дисс. – Тошкент. 1993.
- 17.Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ...дисс. – Тошкент. 2001.

III. Lug`atlar.

- 18.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М. 1981.

IV. Badiiy adabiyotlar.

- 19.Qodirov A. O`tkan kunlar. –Toshkent: “Sharq”, 2010.

V. Internet saytlari.

20. Ziyouz.com.
21. Kutubxona.uz.
22. Lex.com.
23. O`zMU.com